

Kielet kuoleman kielissä

Jaakko Anhava

Daniel Nettle – Suzanne Romaine: *Vanishing voices*. Oxford University Press 2002. 241 s.

Maailman ehkä 6000 kielestä pelätään peräti puolen olevan sammumassa: niitä puhuu vain vanhojen sukupolvi. Kieliä on aina kadonnut, mutta muutaman viime vuosisadan ja aivan erityisesti 1900-luvun mittaan kielituho on saanut katastrofin mitat. Yksittäiset tutkijat ovat tästä kantaneet huolta jo vuosikymmeniä, mutta laaja ja järjestäytyneet reaktio nousi maailmalla vasta 1990-luvulla.

Kirjojakin on aiheesta viime vuosikymmeneltä alkaen ilmestynyt lukuisia, joukossa Daniel Nettlen ja Suzanne Romainen *Vanishing voices*.

Mitä on meneillään?

Kieliä harvoin hävitetään kertauskulla: vaikka esimerkiksi Salvadorissa pantiin 1930-luvun intiaanikapinan jälkeen toimeen joukkovainoja (s. 6), niissä tuskin suoraan tuhoutui mikään kieli, vaan kielet – tai osa niistä – hävisivät vanhempien vähitellen lakatessa puhumasta niitä lapsilleen, jotteivät nämäkin joutuisi vainotuiksi. Vaikka muualla Amerikassa monia intiaanien ja Australiassa alkuasukkaiden yhteisöjä tuhottiin sodissa ja maanvaltauksissa, on entisaikojen oloissa harvoin tavoitettu (jos tavoiteltukaan) joka ainoa kansan tai heimon jäsentä; kansanmurhakin siis on yleensä hävittänyt kielen vasta seuraavissa polvissa, kun ei ole enää ollut yhteisöä, jossa se olisi siirtynyt lapsille.

Lievempi pakkotoimi vähemmistökieliä vastaan on ollut niiden käytöstä rankaiseminen; tämä on melko myöhäinen ilmiö, sillä esimodernien yhteiskuntien kontrolli ei käytännössä ulottunut läheskään kyllin syvälle arkielämään. Nykyään vain Turkissa lienee vähemmistökielten (ennen kaikkea kurdin) puhuminenkin periaatteessa laitonta; sitä enemmän on maita, joissa kovinkin ottein rajoitetaan vähemmistökielten käyttöä vain yksityiselämään.

Jopa nykyaikana esimerkiksi Oseaniassa saattaa pienen kieliyhteisön tuhota hirmumyrsk-

ky tai maanjäristys, ja paljon useammin kulkutauti – näissäkin tapauksissa tosin harvemmin yhdellä iskulla kuin siten, että eloonjääneitten on hajaannuttava muihin yhteisöihin, joissa heidän kielensä jää parissa sukupolvessa pois käytöstä.

Kielen sammumista on usein vaikeampi ajoittaa kuin luulisi: Cornwallin kelttiläisen kornin kielen viimeisen puhujan on usein sanottu kuolleen vuonna 1777 (tämä mainitaan muistokivesäkin, josta on kirjassa kuva); hän lienee ollutkin viimeinen äidinkielenen, mutta vielä 1800-luvun lopulla kieltä tallennettiin sellaisilta, jotka eivät olleet sitä oppineet ensikielensä.

Juuri kornin tavoin kielet enimmäkseen sammuvat, sekä silloin kun niitä aktiivisesti pyritään tukahduttamaan (kuten aikoinaan korniakin muun muassa kieltämällä omakieliset jumalanpalvelukset) että – nykyään tavallisemmin – kun virallinen välinpitämättömyys tai ynseys sekä valtakielen taidon tarve vievät vähemmistöiltä halun pitää yllä perinteistä kieltään. Perheessä toisensa jälkeen vanhemmat puhuvat sitä enää omien vanhempiansa kanssa ja ehkä keskenään, ja lapset joko eivät opi sitä lainkaan tai oppivat vain ymmärtämään, mutta puhuvat vanhempiansa kanssa ja varsinkin keskenään valtakieltä.

Ilmiö ei ole sinänsä uusi: juuri tästä syystä Rooman valtakunnan länsiosissa valloitetujen maiden kielet hitaasti mutta varmasti väistyivät latinan ja itäosissa kreikan tieltä – eikä tätä edes autettu pakkotoimin: roomalaiset eivät tiittävästi pyrkineet mitään kieltä pakolla tukahduttamaan (sellainen olisi antiikin aikana tuskin ollut mahdollistakaan.)

Pitkät juuret

Rooma ei ollut ensimmäinen kielten kukistaja. Nettle ja Romaine kuvaavat 5. luvussa ensin ihmiskunnan esihistoriaa, pyynti- ja keräilykulttuurin aikaa, jolloin kaikki kielet olivat jokseenkin yhtä suuria (nykymitoin yhtä pieniä: puhujia muutamasta sadasta muutamaan tuhanteen) ja yleisesti ottaen tasavertaisia: ei mikään yhteisö

eikä kieli kyennyt nousemaan valta-asemaan.

Kaiken muutti maanviljely, joka johti väestön suureen kasvuun ja leviämiseen, jolloin laskematon määrä pyyntikulttuuriyhteisöjä sulautui viljelykulttuurien väestöön tai sai väistyä sen tieltä Siksi sellaiset kielet kuin sumeri, egypti, akkadi, aramea, kreikka, latina ja kiina sekä sellaiset kielikunnat kuin seemiläis-haamilainen, indoeurooppalainen ja sinotiibetiläinen saattoivat levitä ennennäkemättömän laajoille alueille. Tämä neoliittinen ekspansio (kirjan termein ”biologinen hyökyaalto”) vei erityisesti Euraasiasta ja Afrikasta vuosituhansien mittaan (n. 7000 eKr.–1000 jKr.) mukanaan jo selvän valtaosan pyyntikulttuurien aikaisista kielistä ja kielikunnista (= sukukielten ryhmistä). Amerikoissa vaikutus jäi vähäisemmäksi, ja Australiassa ei viljelyä tunnuttakaan ennen eurooppalaisten tuloa.

Sivulla 110 Nettle ja Romaine kirjoittavat: ”Kun viljelijäyhteisöt levisivät, ne myös hajosivat. Ne olivat yhä taloudellisesti eriytymättömiä pienyhteisöjä ja jakautuivat pian tuttuun tapaan paikallismosaaikeiksi.” Nettle ja Romaine tosin lisäävät, että kantakielestä tällä tavoin irtautuneet tytärikieliset, esimerkiksi Afrikassa laajalti levinneet bantukielet, ovat keskenään yhtäläisempiä kuin niiden syrjäyttämät aiemmat monensukuiset kielet, mutta he katsovat, että: ”ellei muita prosesseja olisi tullut väliin, Afrikan diversiteetti olisi muutamassa tuhannessa vuodessa voinut palata paleoliittiselle tasolle.”

Ei aivan. Indoeurooppalaiset, uralilaiset ja seemiläiset kielet ovat levinneet monta tuhatta vuotta sitten ja kyllä eriytyneet moneen mielenkiintoiseen suuntaan, mutta niin paljon yhteistä niistä vielä löytyy (siksi niiden sukulaisuuskin on voitu todeta), ettei tätä voi verrata siihen moninaisuuteen, minkä ne ja muut suuret kielikunnat ovat syrjäyttäneet.

Tähän voisi soveltaa paleontologi Stephen Jay Gouldin etenkin teoksessaan *Ihmeellinen elämä* (suom. 1989) kehittämää käsitteitä ’diversiteetti’ – ’disparaattisuus’: ensin mainittu tarkoittaa biologiassa lajirunsausta, joka kuitenkin usein on saman anatomisen perusrakenteen runsasta muuntelua, kun taas jälkimmäinen on perusrakenteiden moninaisuutta, joka Gouldin mukaan on maapallon elämän historiassa pikemminkin vähentynyt. Gouldin teesejä eivät kaikki tutkijat ole hyväksyneet, mutta maailman kielelliseen historiaan malli ainakin pätee täysin.

Kehitys kehittyi

Toinen, ”taloudellinen hyökyaalto”, alkoi sitten löytöretkien ja myöhemmin teollistumisen myötä, ja se jatkuu hellittämättä. Eurooppalaisten valloittaessa siirtomaita ja niissä eurooppalaisperäisen väestön laajentuessa alkuasukkaiden alueelle nähtiin uudestaan, nopeammin ja rajummin samat tekijät toiminnassa kuin viljelyn vallatessa alaa pyyntikulttuureilta: tuhoisat taudit, joukko- ja jopa kansanmurhat sekä uusi taloudellinen järjestys, jossa selviytyäkseen alistettujen yleensä ilman pakotustakin täytynyt omaksua valtiaitten kieli.

1800-luvulta lähtien tuli kuvaan myös yleinen koulujärjestelmä, jossa 1960-luvulle saakka oli kaikkialla itsestään selvää, että vähemmistökansojen oli koulunsa käytävä valtakielellä ja mieluummin luovuttava äidinkielestään tykkäänään – monissa maissa näin on vieläkin.

Hiljan palkittu elokuva *Näkymätön Elina* kertoo, millaista tämä oli 1950-luvun Ruotsin suomalaisseuduilla, mutta samaa tarinaa voivat kertoa walesin- ja gaelinkieliset Britanniaasta, kaikkien vähemmistökielten puhujat Ranskasta, Saksasta, Puolasta, Italiasta, Bulgariasta, Kreikasta, Turkista – ja etenkin alkuperäiskansojen lapset: saamelaiset, Yhdysvaltain ja monen muun Amerikan intiaanit, Uuden-Seelannin maorit, Australian alkuasukkaat ja jopa kansallisuuspolitiikastaan ylistetyn entisen Neuvostoliiton suomensukuiset ja muut pienet kansat. Malli on masentavan yhtäläinen maasta ja maanosasta toiseen: lapsia rangaistiin omaan kieleen lipsahtamisesta koulussa, jopa välitunnilla (Suomessakin saamelaisia), ja valtaväestön lapset saatiin tuntemaan itsensä paremmaksi väeksi.

Euroopassa ja Pohjois-Amerikassa (jossa Kanada kautta aikojen saa Yhdysvaltoja paremman arvostuksen alkuperäisväestönsä kohtelusta – silti huonon) virallinen koulupolitiikka muuttui 1960-luvulla vähemmistöille suopeammaksi. Monessa muussa maassa ylätasokin muutos antaa odottaa itseään, ja kentällä, siis kouluissa, vanhat asenteet usein elävät sitkeästi.

Mikä irvokkainta, melkein sitkeimmiksi ne ovat osoittautuneet kirjaimellisesti kovan koulun käyneiden vähemmistöjen omassa keskuudessa: monia kieliä lakkasivat vanhemmat puhumasta lapsilleen säästääkseen näitä kokemasta samaa kuin he, eikä tällainen epäluulo vähällä hellinne. Valistumattomissa piireissä myös yhä elää vahvana yhtä ikimuistoinen kuin väärä käsitys, että vähemmistökielen taito haittaa valtakielen oppimista (ei ”jätä sille kyllin tilaa”).

Mitä on häviämässä?

Kielitieteen kannalta kehitys on katastrofaalista: tutkimus on kovaa vauhtia menettämässä suurimman osan aineistostaan – juuri niistä kielistä, joita yleensä vähiten tunnetaan. Tilanne on kuin sademetsien hakkuissa, jotka uhkaavat hävittää maailman biodiversiteetin murto-osaan entisestään ennen kuin sitä tullaan tuntemaankaan; yhtäläisyys ulottuu siihen asti, että juuri sademetsäseuduilla elää myös paljon vielä lähes tuntemattomia kieliä puhuvia alkuperäiskansoja.

Yleisemminkin kehitys uhkaa koko maailman kulttuurista moninaisuutta, jonka arvoa ei vielä ole laajalti havahduttu ymmärtämään siinä(kään) määrin kuin biodiversiteetin. Alkuperäiskansat eivät ole olleet mitään viattomia paratiisin asukkaita, mutta ihmisoikeuksien ja yleisen inhimillisyyden nimessä heidän kuuluisi saada elää perinteisillä maillaan ja myös itse päättää, millä tavoin. Niin sanottu kehitys ja sulautuminen eivät ole koskaan olleet alkuperäiskansoille siunaus: niiden jäsenet ovat lähes poikkeuksetta päätyneet valtyhteiskunnan pohjalle slummien asukkaiksi. (Suomalaisille tutuimpia ovat Pohjoismaiden saamelaisten ja grönlantilaisten ongelmat, mutta maailman alkuperäiskansoista nämä kuuluvat nykyään sentään ”hyväosaisimpiin”.)

Mutta kielten ja alkuperäiskulttuurien mukana uhkaa hävitä valtava määrä käytännöllistä ja taloudellisesti arvokasta taitotietoa. On jo miltei klisee mutta silti totta, että lukuisia tärkeitä lääkkeitä on löydetty alkuperäiskansanpa-

rantajien tietojen avulla, ja tiedot ovat varastoituneet heidän perinteisiin kieliinsä. Kielten mukana on jo kadonnut ja uhkaa kadota paljon lisää tietämystä – ei vain lääke- vaan myös ravintokasveista, viljelystä, ja kalastuksesta, joita kaikkia voitaisiin suunnitella paremmin tiedoin ja kestävämmältä pohjalta, jos ymmärrettäisiin ja osattaisiin hyödyntää alkuperäiskansojen tietoutta.

Oseanialaisesta palaun kielestä (s. 16), jota muuan meribiologi huomasi tutkia, on tavattu lukuisia tieteelle ennalta tuntemattomien kalalajien nimiä ja paljon sanastoa kalojen elintavoista (vaellus- ja kutuajoista ym.). Ei ehkä ole liian myöhäistä suunnitella ja säännöittää alueen kalastusta näiden tietojen pohjalta ryöstökälistä kestävämpään suuntaan. Länsiafrikkalaisessa kielten kielestä (s. 167) on paljon metallurgian sanastoa, joka kertoo kansojen kehittyneistä perinteisistä sepäntaidoista – näitä elvyttämällä voitaisiin tuottaa edullisia ja paikallisiin oloihin soveltuvia työkaluja. Kyse ei siis ole pelkästä kulttuurisentimentaalisuudesta (jos siinä nyt on mitään pahaa).

Alkuperäiskansojen jäsenet harvoin ovat fundamentalisteja: he kyllä ymmärtävät kehityksen hyödyt ja ovat valmiit ottamaan siihen osaa. Mutta pienillekin kansoille kuuluu oikeus pyrkiä hallittuun rakennemuutokseen – tämä voi onnistua omien kielten ja kulttuurien pohjalta, mutta epäonnistuu varmasti, jos nämä menetetään.

Kirjoittaja on filosofian maisteri ja kielitieteilijä.